

Restauratie Kathedrale Complex van Sint Bavo voltooid

Inleiding

In het Jaarboek van de Vereniging Haerlem van 2014 werd onder de titel *Restauratie Kathedrale Complex halverwege* de restauratie van de gebouwen aan de Leidsevaart tot op dat moment beschreven. Het complex bestaat uit de plebanie (= pastorie bij een kathedrale kerk), het eigenlijke kerkgebouw en de daaromheen liggende tuin. Een immense klus, omdat dit één van de grootste kerkgebouwen in Nederland betreft. In dat artikel werd beschreven, hoe belangrijk deze kerk qua architectuur en kunstschaten is. Zij werd gebouwd in drie fasen tussen 1895 en 1930, waarin verschillende architectuurstromingen zich ontwikkelden en in het gebouw tot uiting kwamen. Meer dan 50 kunstenaars werkten in de afgelopen eeuw mee aan de verdere verfraaiing van deze kerk.

Tussen 2004 en 2014 konden de volgende onderdelen van het kathedrale complex worden gerestaureerd: de plebanie, de zeven straalkapellen, transepten en koepel, de twee sacristieën en doopkapel, het hoogkoor ondergronds (voor het kathedraalMuseum en multifunctionele ruimten) en hoogkoor bovengronds.

Vanaf 2014 dienden met name het middenschip en het westfront met de twee torens nog te worden aangepakt, alsmede de vele waardevolle kunstvoorwerpen en de inrichting van de beoogde museumruimten onder het hoogkoor.

De restauratie van het middenschip

De aannemer, het restauratiebedrijf Schakel en Schrale BV, onderdeel van de BAM-groep, leverde op 16 juli 2014 de bouwkundige werkzaamheden aan het Hoogkoor bovengronds officieel op. Mede dankzij de daaraan voorafgaande warme winter kon deze oplevering eerder dan gepland plaatsvinden. De vele uit kunsthistorisch oogpunt belangrijke onderdelen dienden daarna nog te worden aangepakt. Om de restaura-

De kathedraal gezien vanaf de Westergracht met de steigers aan het middenschip.
(Foto restauratiebedrijf Schakel en Schrale BV)

tiewerkzaamheden aan het gebouw direct na de bouwvakantie aan het middenschip te kunnen voorzetten moesten twee zaken tijdig geregeld zijn: een nieuwe omgevingsvergunning voor de restauratie van de nog aan te pakken delen van de kerk en een akkoord van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om met dezelfde aannemer door te kunnen gaan. Aannemende, dat die toestemming verleend zou worden – tot nu toe was immers tot tevredenheid van een ieder met dit bedrijf gewerkt – , werd met deze aannemer alvast onderhandeld op basis van het door het architectenbureau opgestelde bestek en de eerder overeen gekomen prijzen bij de vorige onderdelen, vermeerderd met de inflatiecijfers voor de bouw. Die stijging was dankzij de crisis zeer beperkt. Gelukkig kon spoedig overeenstemming worden bereikt. De op tijd aangevraagde omgevingsvergunning werd al op 27 mei 2014 verleend. Hiertegen diende niemand bezwaar in. Het eigen aandeel in de kosten kon worden gedekt met een subsidie van de provincie, alsmede met een forse bijdrage van het bis-

dom. De restauratie van het middenschip kon daardoor daadwerkelijk na de bouwvakvakantie beginnen.

Deze fase bracht een forse tijdelijke herindeling van het interieur met zich mee. Het middenschip moest met schotten ter hoogte van de transepten worden dichtgezet. De kerkbanken kwamen zoveel mogelijk in de transepten en op het hoogkoor te staan en wel zodanig, dat de parochianen vanaf het hoogkoor richting het westen naar het altaar keken, dat onder de koepel kon blijven staan. De priester verplaatste zich nu tijdens de misvieringen naar de andere zijde van het altaar. In het houten schot werd een uitsparing richting het middenschip gemaakt, waarin een deel van het kathedrale koor kon worden opgesteld. Door de inperking van de beschikbare oppervlakte ontstond een knusse kerkruimte. Het had wel tot gevolg, dat op Kerstavond drie in plaats van twee nachtmissen moesten worden gehouden om alle belangstellenden te kunnen herbergen.

Bij het middenschip bleek na inspectie van alles mis: lekkende goten, verrotte dakkapellen, verroeste ijzeren stangen, weggedrukt metselwerk en uitgevallen voegen. Opvallend genoeg was het middenschip bij de bouw aanzienlijk slechter gemetseld dan het hoogkoor met alle gevolgen van dien. Ook bleken de dakvoeten in veel slechtere staat te verkeren dan ingeschat. Aan de hand van de inventarisatie van die gebreken kon pas worden bepaald, in welke hoeveelheden de stenen en het terracotta bijbesteld moesten worden.

Aan de buitenzijde werd onderzocht, welke delen destijds beschilderd waren. Dat bleek in ieder geval op de koppen van de steunberen te zijn gebeurd. Daar werden verfresten gevonden, die vervolgens zijn onderzocht. Op basis daarvan konden de oorspronkelijke kleuren worden teruggebracht. Al snel kon worden geconcludeerd, dat het middenschip aanzienlijk minder beschilderd is geweest dan het hoogkoor en de koepel met de transepten. Desalniettemin waren de vondsten verrassend. Tijdens de restauratie bleek namelijk, dat al eerder onderdelen van het middenschip fors waren aangepakt. Zo viel te constateren, dat het voegwerk aan de gevels voor het overgrote deel al een keer vervangen was (vermoedelijk tussen de jaren zestig en negentig van de vorige eeuw). De aangebrachte profielstenen onder de gootlijst aan de zuidzijde van het schip bleken veel simpeler te zijn uitgevoerd dan de profielstenen aan de noordzijde van het schip. Er ontstond een hevige discussie onder de deskundigen over de vraag of die simpeler stenen origineel waren of niet. Het architectenbureau dacht van niet, de kunsthistorica en de restaurator van de schilderijen meenden van wel. Uiteindelijk kon de discus-

Steigers in het middenschip.

sie worden beslecht aan de hand van oude foto's, die gelukkigerwijs op tijd tevoorschijn kwamen. Het architectenbureau bleek gelijk te hebben. De werkzaamheden aan het middenschip verliepen zeer gunstig. Ook de winter van 2014/2015 was het werk goed gezind, waardoor vooral aan de buitenzijde van de kerk kon worden doorgewerkt. Ondertussen konden aan de binnenzijde alle muren worden gereinigd, wat de door de archi-

tect bedoelde wezenlijke feestelijke uitstraling terugbracht. Helaas werd hiervoor geen subsidie gegeven. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed vond dit voor de instandhouding van de kerk niet noodzakelijk.

Ramen van Jan Dibbets

In het middenschip zat in de ramen van de tweede en derde geleding en in de ramen van de twee achterste zijkapellen in de onderste geleding nog altijd het blanke noodglas, dat daar bij de bouw was ingezet. Vanwege geldgebrek was het in de afgelopen eeuw nimmer tot de plaatsing van gebrandschilderde ramen gekomen. Het was duidelijk, dat deze ramen vervangen moesten worden. Het lood was op en de kans was groot dat het lood met glas en al naar beneden kon vallen. Van de nood is vervolgens een deugd gemaakt. Hoe mooi zou het immers zijn, als een eigentijdse kunstenaar deze ramen zou gaan invullen. Dat zou dan wel gecombineerd moeten gaan worden met de restauratie van het middenschip, omdat het anders vanwege de hoge steigerkosten onbetaalbaar werd.

Al snel viel de naam van Jan Dibbets, onder andere vanwege zijn ramen in de Sint Nicolaasbasiliek in Amsterdam, in de Abdij van Egmond en in een drietal kerken in Zuid-Limburg, maar vooral door zijn ramen in de kathedraal van Blois (Loire) in Frankrijk. De belangrijkste randvoorwaarde was wel dat de huidige gewaardeerde lichtinval zoveel mogelijk behouden moest blijven. Dibbets bleek bereid de gevraagde ontwerpen te maken, niet in het minst, omdat hij de kerk goed kende en de architectuur daarvan hoog achtte. Jarenlang was hij docent geweest op het vlak bij de kathedraal gehuisveste Atelier '63. Tijdens lunchpauzes bezocht hij dan vaak met mede-docenten de kathedraal, waar zij bediscussieerden, wat uit artistiek oogpunt al dan niet geslaagde kunstvoorwerpen waren. Hij was bereid om zonder betaling vooraf ontwerpen te maken en was zich ook bewust van het feit, dat zijn ontwerpen door geldgebrek misschien wel nooit gerealiseerd konden worden.

Hij heeft prachtige ontwerpen aangeleverd, die inspeelden op de door Joseph Cuypers gewenste architectuur, waarbij de gewenste lichtinval van groot belang was. Daarnaast heeft hij de symboliek en iconografie gevolgd, die in het middenschip van de kerk wordt verbeeld, te weten het lijden. Alles wat in het middenschip is vormgegeven, is aan het lijden gerelateerd. In dat kader heeft hij alle kruisvormen, die in 2000 jaar Christendom zijn ontwikkeld, in deze ramen verbeeld.

Verder heeft hij in de bovenste ramen de symbolen van de vier evangelisten verwerkt, die tot nu toe nog nergens in de kathedraal waren te vin-

Raam van Jan Dibbets met het symbool van de evangelist Marcus, de leeuw.

Het raam met de tekst Maranatha.

den. In twee tegenover elkaar geplaatst grote raampartijen in de middengeleding heeft hij de begin- en eindtekst van de Bijbel verwerkt. Aan de noordkant deed hij dat in het Hebreeuws als referentie naar het lijden van de Haarlemse Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog. Zij moesten zich verzamelen op de hoek van de Leidsevaart/Westergracht en vandaar langs de kathedraal lopen naar het goederenstation, waar de wagons naar Westerbork klaar stonden. De betreffende tekst luidt 'Er zij licht'. In het tegenoverliggende raam staat Maranatha ofwel 'Kom heer Jezus, kom'. Het raam met de tekst 'Er zij licht' heeft hij in samenspraak met de rabbijn, tevens medewerker van het Joods Museum ontworpen. Het lukte om dit project volledig te financieren door bijdragen van het Gieskes-Strijbisfonds, het Mondriaanfonds, het Prins Bernhard Cultuurfonds en het Janivofonds. Het Glasatelier Hagemeier in Tilburg heeft de ontwerpen voor de ramen in intensief overleg met de kunstenaar vervaardigd.¹⁾

Tekst van het Te Deum in de daarvoor bestemde band onder de hoogste ramen
Pas tijdens het werk aan de transepten werd de ontwerptekening gevonden van de tekst van het Te Deum, dat men oorspronkelijk had willen aanbrengen op het fries onder de hoogste ramen in de hele kerk.²⁾ Omdat op dat moment de steigers in de koepel al werden afgebroken, kon op het laatste nippertje de tekst, die voor de koepel was bedoeld, worden aangebracht op een blauwe ondergrond. In de transepten kon alleen nog maar de rode ondergrond in de daarvoor bestemde fries geschilderd worden. Dit alles geschiedde zonder vergunning, omdat er geen tijd meer was om daar op te wachten. Dat leidde uiteraard tot de nodige discussie over de vraag wat met de rest van de tekst moest worden gedaan. Voor de vertegenwoordigers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed was het zeer de vraag, of het aanbrengen van deze tekst in deze tijd nog wel betekenis had. De plebaan meende van wel en hij werd daarin gesteund door Bernadette van Hellenberg Hubar³⁾.

Vervolgens vond de Rijksdienst, dat de tekst dan wel met een eigentijdse vormgeving aangebracht moest worden. Aan Jan Dibbets werd gevraagd of hij dat wilde doen mede gelet op het feit, dat een groot deel van de tekst vlak onder de door hem ontworpen ramen zou worden aangebracht. Hij weigerde. Hij vond het scheppend vermogen van Joseph Cuypers te groot om daar iets anders voor in de plaats te stellen. Hij meende bovendien, dat het ontwerp van Cuypers prima bij de ontwerpen van zijn ramen paste en durfde zelfs de stelling aan, dat het als een integrerend onderdeel van zijn ramen te beschouwen was. Maar daarmee was de dis-

Interieur van de kathedraal met de tekst van het Te Deum.

cussie nog niet afgesloten. De Rijksdienst stond erop, dat de tekst dan aangebracht zou moeten worden op of met eigentijdse materialen. Daarmee is vervolgens volop geëxperimenteerd, vooral met messing proefplaten. Maar geen van deze varianten voldeed. Daarbij bestond bovendien de angst dat na verloop van jaren verkleuring zou optreden, wat aan de uitstraling aanzienlijk afbreuk zou doen. De uiteindelijke beslissing – dat gold zowel voor de ramen als voor de tekst van het Te Deum – werd in handen van de gemeentelijke Adviescommissie Ruimtelijke Kwaliteit (ARK) gelegd. Deze commissie ging eind oktober 2015 met beide plannen akkoord, hoewel zij in het uiteindelijke advies aangaf, dat zij zich voor wat de ramen betreft eigenlijk niet deskundig genoeg vond! De ontwerpen werden direct uitgevoerd, eerst in het middenschip en spoedig daarna ook in de transepten en het hoogkoor.

Kleuropbouw vanuit het bruin van de banken.

Voor de kleuropbouw van de kathedraal was volgens Joseph Cuypers het bruin van de banken in het middenschip van groot belang. Omdat de kathedraal ook in de toekomst haar functie als kathedrale kerk blijft behouden, hoefden de banken hier niet weg, zoals bij de restauratie van vele oude stadskerken in de afgelopen jaren wel is gebeurd ten behoeve van een veel breder gebruik dan alleen kerk. Zij werden dus gerestaureerd, maar niet nadat onder de banken verwarming was aangelegd. Direct achter de banken zijn in 1998 bij de herinrichting van de kathedraal de communiebanken geplaatst, die aanvankelijk vóór het parochie-altaar onder de koepel stonden. Deze fraaie banken, van de hand van Jan Eloy en Leo Brom, waren dit keer niet in de Art Nouveau-stijl uitgevoerd, maar meer in Amsterdamse Schoolstijl ontworpen. Zij werden onder handen genomen door twee metaalrestauratoren, Vera Bakker uit Schoonhoven, daarbij ondersteund door Marieke Ensing uit Utrecht.

Waar nodig werden de zijkapellen aangepakt. De muren werden zoveel mogelijk naar hun oorspronkelijke kleuren teruggebracht. De biechtstoelen – de één in neogotische- en drie andere in Amsterdamse Schoolstijl – werden door houtrestaurator Martin Coenen nagelopen, van houtworm ontdaan en vervolgens enige malen in de was gezet.

Bouwkundig werd het middenschip op 3 maart 2016 opgeleverd. Een dag later volgde de feestelijke afsluiting van de restauratie van het middenschip, van het plaatsen van de ramen van Jan Dibbets en van het aanbrengen van de tekst van het te Deum in aanwezigheid van Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Beatrix, een bewonderaarster van het werk van Jan Dibbets. Door het gereedkomen van het middenschip kon het gehele interieur van de kerk weer worden beleefd. Maar dat betekende niet, dat alles klaar was. Dat gold vooral voor de reparatie van de terrazzovloer en voor de restauratie van de eikenhouten tochtportalen in zowel het noordertransept als in het westfront, alsmede van een aantal deuren naar de (trap)torens. De reparaties aan dit houtwerk werd door restaurator Ton van Loon uit Makkum uitgevoerd. Al dit werk kwam pas in het eerste half jaar van 2018 gereed.

Opening van het KathedraalMuseum

Terwijl de restauratie van het middenschip volop gaande was, werd ook gewerkt aan de inrichting van de tijdens de werkzaamheden in de jaren 2011-2013 gecreëerde centrale ruimte van het KathedraalMuseum onder het hoogkoor. De middenruimte onder het eigenlijke hoogkoor werd

vóór de restauratie ingenomen door de Bavokelder – een ontmoetingsruimte – en door een ruimte, waar de leden van het kathedrale koor zich konden verkleden. Voor het koor werd nu een nieuwe multifunctionele plek ontworpen onder de sacramentskapel en het aangrenzende deel van de kooromgang. De overige ruimten zijn voor het KathedraalMuseum bestemd, die tot aan de restauratie onder de benaming Schatkamer in de bisschoppelijke sacristie was ondergebracht. Die ruimte moest worden verlaten, omdat deze weer als sacristie in gebruik genomen zou worden. De parochiesacristie zou dan meer kunnen gaan dienen als doorloop naar de zalen van de Plebanie.

Op 25 maart opende de heer J.W. Remkes, de toenmalige Commissaris van de Koning in Noord-Holland, de nieuwe onder het hoogkoor gelegen museale ruimte. Hierdoor kon een deel van de collectie terug van de opslag naar de kathedraal worden gebracht en ontstond er plaats voor wisseltentoonstellingen. Het museum beschikt over een zeer waardevolle collectie religiosa, waaronder nagenoeg de hele inventaris van de

Ingang van het KathedraalMuseum.

kapel, die Koning Lodewijk Napoleon zich liet aanmeten in het Paleis op de Dam in Amsterdam. Daartoe behoren ook vele textilia, die hij vanuit Frankrijk had meegenomen. De belangrijkste daarvan staan tentoongesteld in de vocht-gereguleerde vitrines, die in de kooromgang richting het museum zijn geplaatst.

Maar het museum wil veel meer dan een Schatkamer zijn en dus niet langer alleen een mooie verzameling van gouden en zilveren religiosa tonen. Zij wil ook ingaan op vragen als: wat is een kathedraal en wat is de Europese betekenis van de Haarlemse kathedraal en aandacht besteden aan de architectuur en de inrichting van de kathedraal zelf en aan de vele kunstenaars die aan de kathedraal hebben gewerkt. In de afgelopen jaren heeft dat onder andere geresulteerd in tentoonstellingen over Jan Dibbets en de door hem ontworpen glas-in-loodramen (2016), de glas-in-loodramen, muurschilderingen en kroonluchters van Han Bijvoet (2017) en de religieuze kunst van Mari Andriessen (2018). Ter gelegenheid van de officiële beëindiging van de restauratie organiseerde het museum in 2019 een overzichtstentoonstelling over dit jarenlange proces. In samenhang met deze tentoonstellingen verschenen boekwerken over het werk van Jan Dibbets³⁾, Han Bijvoet⁴⁾ en Mari Andriessen⁵⁾, die evenals het boek van Bernadette van Hellenberg Hubar⁶⁾ verkrijgbaar zijn in de kathedraal.

Restauratie van bijzondere objecten

Tijdens het restauratieproces werd steeds duidelijker over welke belangrijke kunstwerken de kathedraal beschikt. Aanvankelijk werd voorbijgegaan aan de kroonluchters en/of godslampen, die in de bisschoppelijke sacristie, de transepten, de sacramentskapel, de Kerstkapel en in de straalkapellen hingen. Zij bleken allemaal door kunstenaars te zijn ontworpen, de meeste door leden van de familie Brom uit Utrecht en door Han Bijvoet. Ook zij waren aan restauratie toe. Zo was de kroonluchter in de bisschoppelijke sacristie bijvoorbeeld helemaal zwart uitgeslagen. Door de restauratie kwam de oorspronkelijke zilverkleur te voorschijn. Van uitzonderlijke kwaliteit zijn de twee messing kroonluchters in de transepten, ontworpen door Jan Brom (1911). Alle kroonluchters en godslampen zijn inmiddels gerestaureerd en hangen weer op hun plek. Ze werden behandeld door metaalrestauratrice Vera Bakker. Daarnaast werden ook het tabernakel en expositietroon (1900-1902) en de communiebank (1900, beide in Jugendstil van de hand van Jan Brom) in de sa-

Kroonluchter in het zuidertransept.

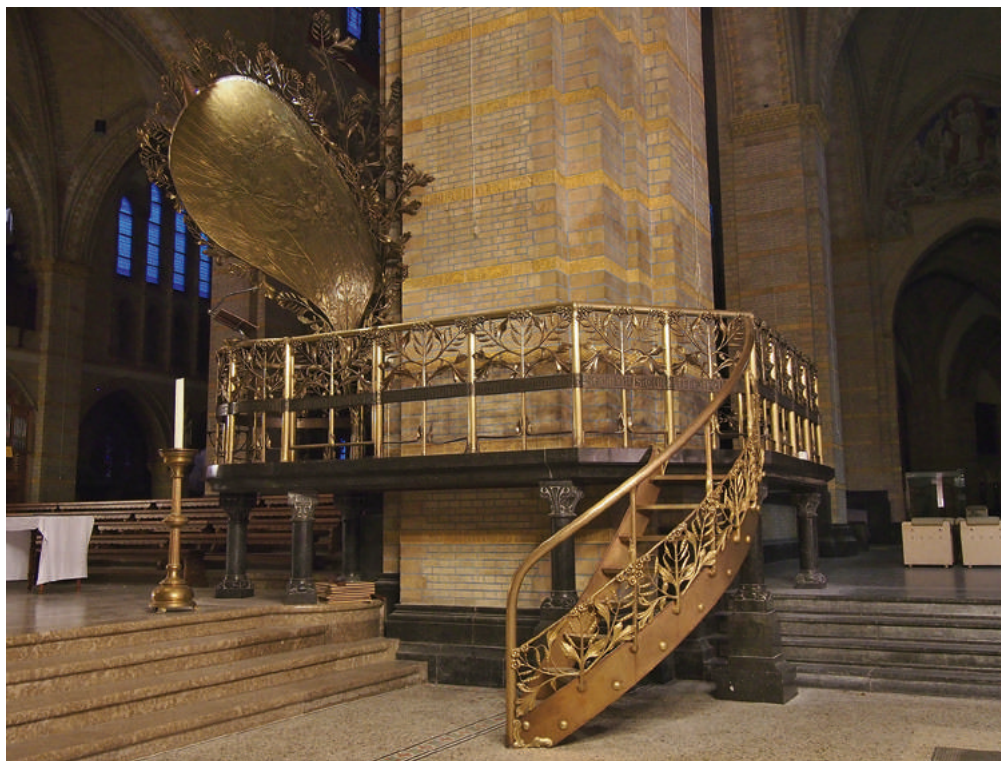

Kroonluchter in de Kerstkapel.

cramentskapel onder handen genomen en vervolgens het hekwerk bij de Mariakapel (1951, door H.J.Th. van der Heijden).

Preekstoel

Een absoluut topwerk is het koorhek aan weerszijden van de bisschopszetel. Dit hek is eveneens vervaardigd door Jan Brom en dateert van 1908-1909. Zijn laatste werk was de preekstoel (1911-1912). Op de preekstoel is de gelijkenis van het mosterdzaadje uitgebeeld, zoals vermeld in het evangelie van Matheus. Volgens deze gelijkenis is het geloof gelijk een mosterdzaadje, kleiner dan enig ander zaad, maar uitgroeiend tot een grote boom, waarin vogels nestelen. Dit verhaal is als volgt te zien. Op het verhoogde platform van de preekstoel is een bronzen hek aangebracht, in opbouw vergelijkbaar met het koorhek: een sobere rechthoekige basis, samengesteld uit de takken van de plant en opgevuld met bladeren en met zaden gevulde peulen. De schelp, aangebracht in 1914, is bedekt met

Preekstoel met de teruggevonden wenteltrap.

een ondiep reliëf, voorstellende de mosterdzaadplant met de hierin hui-
zende vogels.

Aan de voorzijde was aanvankelijk een op dezelfde manier versierde
wenteltrap aangelegd. Deze werd kort na 1926 verwijderd vanwege een
verhoging van het priesterkoor. Er is een poging gedaan de verblijfplaats
van de wenteltrap te achterhalen. Dat leverde slechts op, dat de trap is
herplaatst bij een preekstoel in een Haagse katholieke kerk, die in de ja-
ren zeventig van de vorige eeuw werd afgebroken. De inventaris inclusief
de trap is toen geveild, maar het viel niet meer te achterhalen aan wie.
Een gelukkig toeval maakte evenwel, dat de projectleider van het bij de
kathedraal betrokken architectenbureau tijdens zijn vakantie op Lesbos
de eigenaar ontmoette. Toen de projectleider meldde, wat voor werk hij
deed, merkte de man op, dat hij een trap uit de kathedraal achterin zijn

tuin te Wassenaar had staan. Dat bleek inderdaad de trap van de preekstoel te zijn. Gelukkig kon de trap worden verworven en vervolgens gerestaureerd. Weliswaar kon de trap niet meer exact op de originele plek worden teruggeplaatst, maar wel iets verder in de richting van het zuidertransept. Daarmee is het kunstwerk weer compleet en de mosterdplant weer 'geaard'.

Kanunnikenbanken

Deze staan opgesteld in de absis van het koor rondom het bisschopsaltaar en werden ontworpen door beeldhouwer Maas. In 1921 was het werk voltooid. Maas ontwierp twee achter elkaar geplaatste rijen banken: de voorste laag en recht, voorzien van aan de bovenzijde rond afgesloten zij-kanten tussen doorgetrokken stijlen, de achterste rij met hoge, uitgeholde en overkapte rugleuningen. Het beeldhouwwerk op de zijkanten geeft het opstijgend gebed weer, waaronder het breviergebed. Maas was een traditionalist, hij moest niets hebben van de moderne beeldhouwkunst. Maar het ambacht verstond hij zeker. De banken komen nu weer volledig tot hun recht.

Messing lezenaar

Deze messing lezenaar in de vorm van een arend, symbool voor de evangelist Johannes, werd in 1930 ontworpen en gegoten door Petrus Schoemaker. In 2016 vond de restauratie plaats. Over de lezenaar en zijn maker is helaas weinig bekend.

Houten medaillon voor de Kerstkapel

In 2017 bestond het Heilig Kerstmisgilde 700 jaar. Tot aan de reformatie bezat het een eigen kapel in de Oude Bavo op de Grote Markt. Na het gereed komen van de huidige kathedraal richtte het gilde weer snel een eigen kapel in, op een enigszins vergelijkbare plek als in de Oude Bavo en met hulp van de kunstenaar Han Bijvoet. Hij ontwierp de glas-in-loodramen, evenals de kroonluchters. Tijdens de tentoonstelling over het werk van Bijvoet in het KathedraalMuseum in hetzelfde jaar (2017) kwam zijn ontwerp voor deze kapel in houtsnijwerk op ware grootte tevoorschijn, voorstellende de Engel, die de ster van Bethlehem aanreikt. Dit medaillon had, zoals uit een bijbehorende tekening bleek, moeten komen te hangen in de spitsboog in het noordertransept nabij het transeptorgel. Dit alles was aanleiding voor het Heilig Kerstmisgilde om ter gelegenheid van hun 700-jarig jubileum het ontwerp alsnog op die plek te realiseren.

Het houten medaillon ontworpen door Han Bijvoet.

Het eiken medaillon werd uitgevoerd door de Groningse beeldhouwer en houtsnijder Maarten Robert. Het werd onthuld op zondag 24 maart 2019 door de bisschop-coadjutor, mgr. dr. J.W.M. Hendriks.

Eretekenen voor een basiliek

Bij het vijftig jarig bestaan van de kerk in 1948 kende de Paus de eretitel van Basiliek aan de kathedraal toe. Daarbij horen twee eretekenen: het conopeum, een gestileerde parasol, en het tintinnabulum, een staf met een klokje. Zij werden in 1949 ontworpen door Jan Eloy en Leo Brom. De restauratie van beide eretekenen, die aan weerszijden van het bisschopsaltaar staan opgesteld, kwam vlak vóór Kerstmis 2019 gereed.

Twee grote kaarsenkandelaars

Deze twee grote kaarsenkandelaars op het hoogkoor werden onder handen genomen door metaalrestaurator Vera Bakker (2018). Ook deze zijn ontworpen Jan Eloy en Leo Brom.

Het bisschopsaltaar met links het tintinnabulum en rechts het conopeum.

Verlichting

Voor de kathedraal is nooit een goed doordacht verlichtingsplan ontworpen. Van de tien beoogde verlichtingskronen, ontworpen door Jan Brom, die elk één van de Tien Geboden moesten uitbeelden, werden er vanwege geldgebrek maar twee gerealiseerd. In de loop van de tijd werd telkens min of meer ad hoc naar een oplossing gezocht, wanneer ergens betere verlichting noodzakelijk was. Nu was het van belang om niet alleen voor de gelovigen en op het altaar een goede belichting aan te brengen, maar ook om de architectuur en de vele kunstwerken beter tot hun recht te laten komen. Uiteindelijk werd de verlichtingsdeskundige Hans Wolff gevraagd een plan te maken. Wolff had eerder voor enkele musea verlichtingsplannen ontworpen, zoals het Scheepvaartmuseum, het Mauritshuis en het Van Gogh museum. Voor het interieur van de kathedraal ontwierp hij een totaalplan, dat in delen kon worden uitgevoerd. De financiering bleek het grootste probleem. Eind 2014 kon de nieuwe ver-

De verlichting van het hoogkoor.

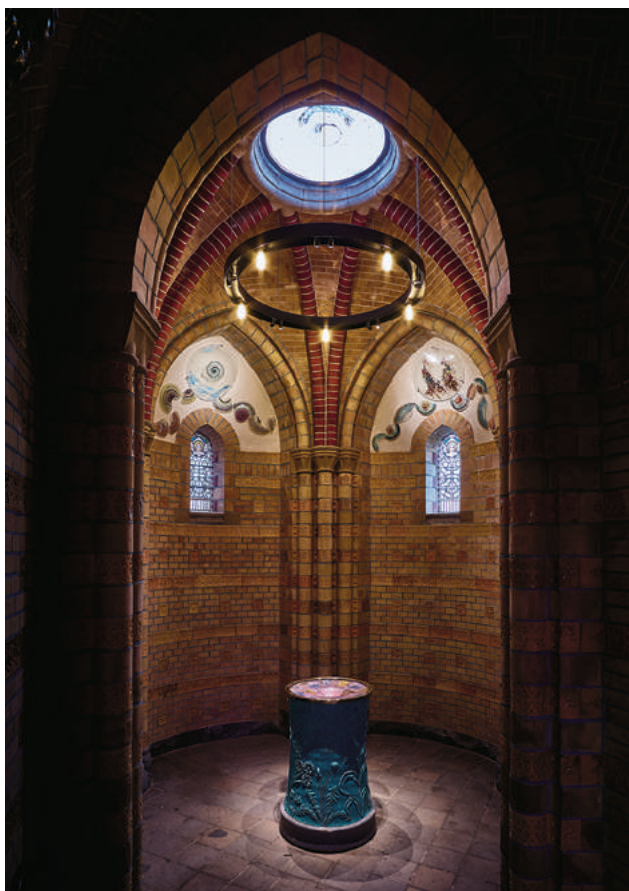
lichting in het hoogkoor worden aangebracht en dankzij de J.C. Ruigrok Stichting kon het lichtplan voor de transepten en koepel in 2016 worden gerealiseerd. Daarmee kunnen deze delen van de kerk in de avonduren veel beter worden aangelicht. Tal van details en architectuurlijnen zijn daardoor beter zichtbaar geworden.

Verfraaiing van de doopkapel door Marc Mulders

In het vorige artikel is beschreven, hoe de tot bezemkast verworden doopkapel na de restauratie weer bij de kathedraal betrokken kon worden na het aanbrengen van de lichtstrook in het dak. Daardoor viel weer licht door de gewelfring, dat bedoeld was om in de doopvont terecht te ko-

men. De in 2009 opgerichte Vereniging van Vrienden van de Nieuwe Bavo adopteerden deze kapel en schakelde kunstenaar Marc Mulders in voor de verdere verfraaiing daarvan. Als eerste ontwierp hij voor de gewelfring een doorschijnende schaal, beschilderd met een vis. Een vis staat voor ICHTUS, een afkorting, die de eerste Christenen gebruikten voor Christus. Het is tevens een symbool voor de doop in het water. Bij de oplevering van de doopkapel, eind maart 2013, werd dit glas meteen geplaatst. Na enige tijd kon de Vereniging Mulders ook de opdracht verlenen voor het maken van glaspanelen voor de vier witte vlakken rondom de ramen in deze kapel, alsmede voor ontwerpen voor glas-in-loodramen voor de

De doopkapel
met het werk van
Marc Mulders.

vijf openingen boven de toegang naar de kerkruimte. Dit werk was in de loop van 2016 klaar.

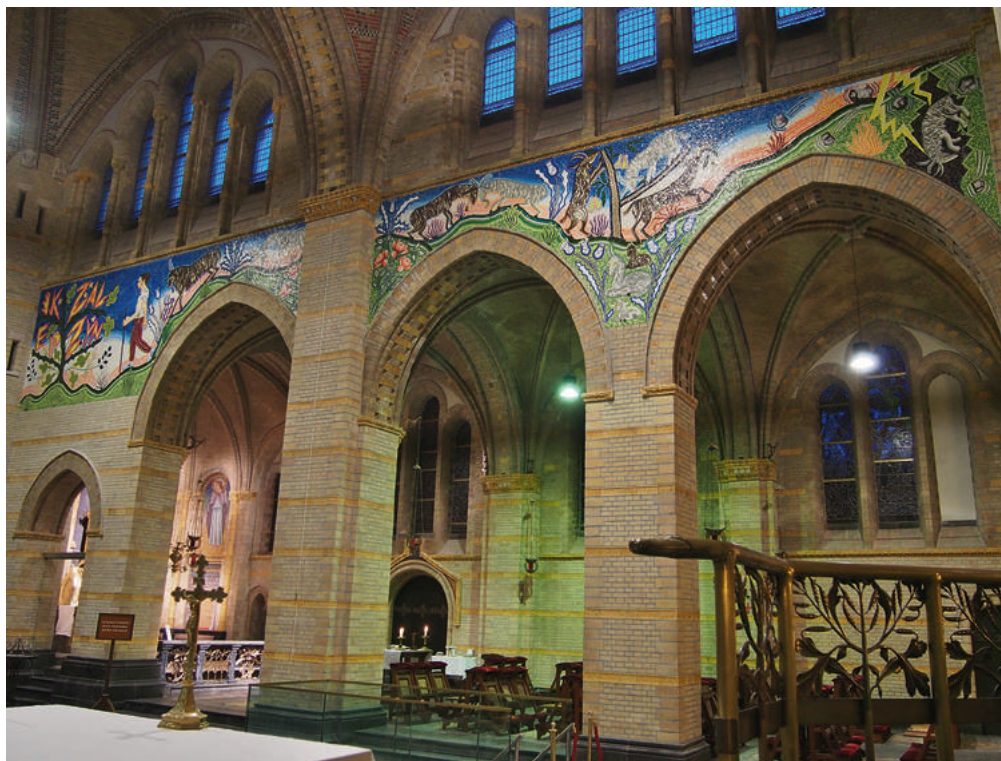
De vier glaspanelen beelden de vier paradijsrivieren uit, ontsproten aan de bron van Eden, zoals beschreven in de bijbel. De vijf glas-inloodramen verbeelden de kosmos, geschilderd als een sluiergordijn op glas met een sterrenhemel. Ten tijde van het Oude testament kende men slechts vijf hemellichamen.

Verder leverde Marc Mulders er spontaan een doopschaal bij. De sokkel kwam tot stand dankzij de kunstenaar Gijs Frieling en werd bekostigd door het echtpaar Vermeulen-Haanappel, dat ook de verlichting van deze kapel, ontworpen door Hans Wolff, financieel mogelijk maakte. Zo ontstond een prachtige doopkapel vol eigentijdse elementen. Op zondag 25 november 2018 werd het geheel overgedragen aan de parochie.

Muurmozaïek Het Brandend Braambos

In 2014 nam het echtpaar Vermeulen-Haanappel contact op met de voorzitter van de Stichting Kathedrale Basiliek Sint Bavo met de mededeling, dat zij overwogen een eigentijds kunstwerk voor de kathedraal te willen laten maken. Architect Joseph Cuypers heeft in zijn ontwerp duidelijk aangegeven, waar dergelijke verfraaiingen aan het interieur konden/mochten plaatsvinden. Daartoe moest eerst bekeken worden, welke plekken nog beschikbaar waren. Het echtpaar koos voor de gevelvlakken in de kooromgang bij de sacramentskapel. Vervolgens werd een begeleidingscommissie gevormd. Uiteindelijk viel de keus op beeldend kunstenaar Gijs Frieling. Als onderwerp werd gekozen voor het Brandend Braambos. Al bij de inrichting van de kathedraal bleek men een dergelijke afbeelding op die plek overwogen te hebben als het meest passend bij de sacramentskapel. Daar worden de hosties bewaard, waarover de priester tijdens de Heilige Mis de woorden van Jezus herhaalt, die Hij tijdens het Heilig Avondmaal sprak over het brood en de wijn. Volgens de katholieke leer is Christus zelf dan aanwezig.

Daarmee ging Gijs Frieling aan de slag. Aanvankelijk werd gedacht aan een muurschildering ook al was bekend, dat de architect van het gebouw en de bisschoppen de afbeeldingen het liefst allemaal in mozaïek uitgevoerd hadden willen hebben. Dat bleek in eerste instantie veel te duur. Maar omdat een mozaïek veel sprekender is, werd hier toch voor gekozen. Gijs Frieling voerde met de hulp van vele kunstenaars zijn ontwerp in

Het muurmozaïek Het Brandend Braambos, ontworpen door Gijs Frieling.

glasmozaïek uit, dat in delen naar de kathedraal werd vervoerd. Het is een kleurrijk en fraai kunstwerk geworden, dat zeer bijdraagt aan de verdere verfraaiing van de kathedraal. Het kunstwerk werd op 2 juli 2016 overgedragen.

De restauratie van het westfront met de twee torens

Het laatste grote onderdeel van de restauratie betrof het westfront met zijn twee torens inclusief de processie-uitgang bij de Mannentoren. Voor de restauratie hiervan was 4,5 miljoen euro nodig. Drie miljoen euro was toegezegd als rijkssubsidie en op 12 januari 2016 kwam de toezegging van de provinciale subsidie van 750.000 euro binnen. Maar helaas was niet zeker of de gemeente met de resterende 750.000 euro over de brug

zou komen. Zonder harde toezeggingen was het niet verantwoord met het werk te starten. Er was geen enkele financiële rek om tegenslagen of meerwerk op te kunnen vangen. Die situatie leidde er toe dat werd nagegaan of het werk niet op een slimmere manier met minder kosten kon worden aangepakt. Uiteindelijk lukte dat door rechtstreeks met onderaannemers te gaan werken. De 'hoofdaannemer' kreeg dan alleen voor specifiek omschreven coördinatiewerkzaamheden betaald. Deze constructie is alleen verantwoord bij een goed ingewerkt bouwteam en met een ervaren architectenbureau. Na rijp beraad werd voor deze constructie gekozen en achteraf kan geconstateerd worden, dat dit goed heeft uitgepakt. Het bespaarde veel kosten, al moest het architectenbureau voor de extra werkzaamheden natuurlijk wel betaald worden.

Besloten werd tevens om niet beide torens tegelijkertijd in de steigers te zetten. Dat gebeurde alleen bij de onderkant, de basis van waaruit de restauratie van het gehele westfront werd opgebouwd. Dat leidde tot aanzienlijk lagere steigerkosten. Besloten werd vooralsnog alleen opdracht te verlenen voor de restauratie van de onderkant van het gehele westfront alsmede voor de Mannentoren. Zou de gemeente onverhoopt niet het gevraagde bedrag geven, dan zou de Vrouwentoren niet worden aangepakt. Omdat de restauraties van het hoogkoor en het middenschip zo voorspoedig verliepen, kon veel eerder met het westfront begonnen worden dan in de subsidiebeschikking gepland stond. Daarom moest voor het tijdig verkrijgen van de subsidie ook van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed toestemming worden verkregen om eerder te kunnen beginnen. Die toestemming werd al op 15 januari 2016 verleend. Nu was het verantwoord genoeg om de opdrachten te kunnen verlenen. Het werk kon officieel starten op 14 maart 2016.

Gemeentelijke subsidie

De subsidieverlening bij de gemeente had de nodige voeten in aarde. Al vanaf 2009 waren brieven geschreven om een bijdrage in de restauratiekosten te verkrijgen. Daarbij werden steeds vergelijkingen opgevoerd met andere gemeenten, die bijdroegen aan de restauratie van soortgelijke kerken, zoals Amsterdam (Oude Kerk), Den Bosch (Sint Jan), Leiden (Peterskerk) en Delft (Nieuwe Kerk). In die gemeenten werden vanuit de gemeentebegroting bedragen tussen de drie en vijf miljoen euro verstrekt. De wethouders Monumentenzorg en alle colleges van Burgemeester en Wethouders, die sinds 2009 aan het bewind zijn geweest, werden in de brieven uitgenodigd om te komen kijken en ter plekke nadere toelichtin-

De Vrouwentoren in de steigers.

gen te ontvangen. In het kader van gemeenteraadsverkiezingen werden de deelnemende politieke partijen op de restauratie van de kathedraal gewezen. Vanaf 2014 ontving ook de gemeenteraad elk jaar een brief. Het leidde er uiteindelijk toe, dat op 27 juni 2016 een motie werd ingediend door de vvd en Hart voor Haarlem, waarin het college gevraagd werd 1,5 miljoen euro vrij te maken voor de restauratie van de kathedraal. Deze motie haalde het niet. Maar op 10 september 2016 maakte het College bekend, dat het de gemeenteraad wilde voorstellen 750.000 euro beschikbaar te stellen. Op 17 november 2016 werd conform dit voorstel besloten, precies op tijd om de restauratie van de Vrouwentoren in aansluiting op de Mannentoren aan te kunnen pakken. Op 2 maart 2017 vond de officiële start plaats, waarbij wethouder Jeroen van Spijk voor het oog van de vele aanwezigen een voeg uitboorde uit de Vrouwentoren aan de voorzijde van de kathedraal.

Samenstelling van de voegen

Het grootste bouwkundige probleem bij de torens was de waterdoorlatendheid in de bovenste geledingen van de torens. In 1998 waren de torens al eens onderhanden genomen, waarbij voegwerk was gerepareerd en zogeheten sifons werden aangebracht om het regenwater, dat tegen de gevels valt, beter te kunnen afvoeren. Blijkbaar heeft dit niet het gewenste resultaat gehad. Maar omdat de oorzaak niet duidelijk was, volgden verschillende onderzoeken, uitgevoerd door TNO alsmede door het eigen onderzoeksbureau van het bij deze restauratie ingeschakelde metselbedrijf Van Milt. Op basis daarvan werd besloten, dat alle voegen moesten worden uitgehakt en vervolgens vervangen moesten worden door voegen van een veel kalkrijker samenstelling. De sifons dienden verwijderd te worden en in de verschillende ruimten dienden betere ontluchtingsgaten te worden gemaakt. Aldus geschiedde. Het uitboren dan wel uithakken van de voegen leverde behoorlijk veel overlast voor de buurt op. Maar gelukkig kan na de eerste westerstorm na oplevering worden geconstateerd, dat de torens van binnen droog bleven.

De Mannentoren werd op 22 december 2016 bouwkundig opgeleverd. Aansluitend werd in januari 2017 begonnen met de restauratie van de Vrouwentoren, waar dezelfde bouwkundige problemen speelden, die op dezelfde manier werden aangepakt

Klokken en uurwerk

Pas in 1938 werd in elk van de twee torens een grote luidklok gehangen. Lang hebben deze klokken niet gefunctioneerd. Op 3 april 1943 werden zij op last van de Duitse bezetters uit de torens verwijderd. In 1946 kon in de Vrouwentoren een nieuwe klok worden opgehangen, in 1948 gevolgd door de Salvator (= Redder). Daar bleef het bij. Pas 30 jaar later, in 1978, werden in de Mannentoren de drie klokken opgehangen, afkomstig van de inmiddels gesloten Spaarnekerk. Al deze klokken waren gegoten door de firma Petit en Fritsen uit Aarle-Rixtel.

Tijdens de restauratie van de torens bleek dat de klokkenstoelen, waar deze klokken in hingen, ook aan restauratie toe waren. Ondanks hun leeftijd werden zij niet geacht van voldoende monumentale waarde te zijn. Dat betekende wederom geen subsidie. Toch werd besloten de klokkenstoelen weer in goede staat te brengen. Ook werd het plan opgevat een derde klok aan de Vrouwentoren toe te voegen. En dat is uiteindelijk gelukt. De Koninklijk Eijsbouts bv in Asten beschikte over een gebruikte klok uit de afgebroken Sint Michaelskerk in Zwolle, ook van de hand van

Interieur van de Mannentoren met zicht op het hijsluik, beschilderd met de zon.

de firma Petit en Fritsen, welk bedrijf inmiddels door de Koninklijke Eijsbouts was overgenomen. Om de gewenste combinatie van toonsoorten voor de kathedraal te bewerkstelligen hebben zij de Haarlemse Salvator-klok naar Asten vervoerd en aldaar gestemd van een cis-1 naar een b-o toon. De toonsoort van de eigen Bavo-klok is dis-1. Na deze herstemming ontstond met de drie klokken uit de Spaarnekerk een zesgelui van een voor Nederland vrij zeldzame samenstelling, een zogenaamd 'halftoon-gelui', waarbij de halve toonafstand ligt tussen de dis-1 en de b-o.

Het geluid van deze klokken kan ook nog gecombineerd worden met de twee klokken in de Angelustoren aan het zuidertransept. Die hebben als slagtoon b-1 en cis-2.

In 1930 kreeg de Vrouwentoren haar huidige uurwerk. Het kon door dezelfde firma Eijsbouts worden gereviseerd. Aan de buitenzijde werden de korte en lange uurwijzers alsmede de bolletjes bij de uur-aanduidingen opnieuw verguld, terwijl houtrestaurator Martin Coenen een nieuw eikenhouten omhulsel aanbracht rond het oorspronkelijke mechaniek dat binnen in de toren staat.

Hijsluiken

In beide toren zijn hijsluiken aangebracht, die liggen op de openingen, waardoor klokken omhoog gehesen dan wel afgevoerd kunnen worden. De ondersten daarvan, die in het interieur van de kerk zichtbaar zijn, verkeerden in zeer slechte staat. Deze zijn aan de onderzijde beschilderd. Het luik onder de Mannentoren is beschilderd met een zon (= het mannelijk hemellichaam) met stralen en rondom de tekenen van de dierenriem. Het gezicht van de zon is in reliëf gesneden uit het hout en daarna verguld evenals de zonnestralen en de dierenriemtekens, die op blauwe vlakken zijn aangebracht. Het hijsluik in de Vrouwentoren is beschilderd met een zilveren maan (= het vrouwelijk hemellichaam), die is omgeven door een roodbruine ster met gouden stralen. Daaromheen gouden sterren op een blauw vlak. Helaas is de maker van deze schilderijen niet bekend. Die moeten zijn gemaakt tussen 1905 en 1910.

Zowel de houten luiken zelf als de schilderijen verkeerden in slechte staat als gevolg van fikse waterschade, het luik in de mannentoren erger dan dat in de Vrouwentoren. Voor het hout moest apart een houtrestaurator in de arm worden genomen, voordat de schilderijen konden worden aangepakt. Het gehele werk stond onder leiding van Annemieke Heuft, restaurator van kleur en schilderijen. Het werk kwam vlak vóór Pasen 2018 gereed.

Het hijsluik met de afbeelding van de maan.

Willibrordusorgel

De gefaseerde restauratie van dit op één na grootste historische kerkorgel van Nederland moest in 2005 onderbroken worden vanwege de restauratie van het gebouw. In de subsidiebeschikking was een bedrag voor de restauratie van dit orgel opgenomen. In 2016 kon met instemming van alle betrokkenen worden besloten, dat de restauratie in de komende jaren in vier fasen zal worden afgerond. De eerste fase kon direct beginnen, te weten de restauratie van de speeltafel en dan met name de tractuur en claviatuur. Dit kon voor een belangrijk deel in de werkplaats van de orgelbouwer plaatsvinden. In deze fase werd het terugplaatsen van de

Willibrordusorgel.

oorspronkelijke registerwippers met porseleinen schildjes, evenals van de oude registerterrassen en de oorspronkelijke klavieren ter hand genomen. De klavieren moesten daartoe wel opnieuw worden ingedeeld. Ook werd een nieuwe settercombinatie geplaatst, een computer, waarop de gewenste registercombinaties bij een compositie van tevoren kunnen worden ingesteld zodat die op het juiste moment in- of uit kunnen worden geschakeld. Tenslotte konden ook het oorspronkelijke roldeksel en de lessenaar worden teruggeplaatst. Vanwege leveringsproblemen bij een Duits bedrijf kon het orgel ternauwernood vlak vóór het eerste zaterdagmiddagconcert op 5 mei 2018 weer bespeeld worden. De kosten van deze fase bedroegen afgerond 150.000 euro. In de eerdere fasen was al bijna 300.000 euro aan dit orgel uitgegeven.

Het streven is er op gericht om in 2023, wanneer het orgel honderd jaar oud is, alle werkzaamheden voltooid te hebben.

Facilitair bijgebouw

Om het gebouw geschikt te maken voor grote groepen mensen beter te kunnen gebruiken was een bijgebouw met voldoende toiletten (inclusief een invalide toilet), garderobe-mogelijkheden en opslag noodzakelijk. Voor het bouwen daarvan aan de noordzijde van het middenschip werd al op 23 juni 2015 de vergunning verleend. Het geld daarvoor ontbrak evenwel. De Bank Giro Loterij bracht uiteindelijk uitkomst. Na vele jaren subsidieverzoeken te hebben ingediend, was het op 16 februari 2017 raak. Met het toen beschikbaar gestelde bedrag van 300.000 euro kon het bijgebouw worden neergezet. Het kon vlak vóór Pasen 2018 in gebruik worden genomen. Dankzij de door grafisch vormgever Lex Reitsma ontworpen bewegwijzering is de weg er naartoe voor iedereen makkelijk te vinden.

De loopbrug tussen de twee torens.

Uitzichtpunt op Vrouwentoren

Tot nu toe was het maar zeer beperkt mogelijk om de Vrouwentoren te beklimmen, omdat weinig mensen langs het koperen dak op de toren konden lopen en zij zich daar bovendien maar heel moeilijk langs konden bewegen. Veel mensen gingen dan ook op het dak staan, wat tot lekkages leidde. Om dit alles te ondervangen is een metalen constructie ontworpen met een uitzichtplateau vlak boven het koperen dak, zodat men van daar af beter over de omgeving kan uitkijken zonder schade te veroorzaken aan de koperen dakbedekking. Voor deze constructie werd een omgevingsvergunning aangevraagd en verleend. Op 28 augustus 2018 werd het plateau geplaatst.

Het was vervolgens belangrijk om de gerestaureerde kathedraal weer in de belangstelling te krijgen, allereerst bij de Haarlemmers, maar liefst ook nationaal en internationaal.

Daartoe werd in navolging van Den Bosch en Alkmaar het project 'De klim naar het licht' bedacht. Tussen de Mannen - en Vrouwentoren werd een tijdelijke brug aangebracht, waardoor men van de ene naar de andere toren kon lopen. De tocht begon bij de doopkapel, waar men de bijzondere slakkenhuistrap opging. Via de gewelven in het zuidertransept kwam men binnen in de koepel. Vandaar liep men via de gewelven van het middenschip naar de Vrouwentoren. In de torens waren in de niet gevulde ruimten afbeeldingen geplaatst van het interieur van de kathedraal. Na het uurwerk en de klokken kwam men uiteindelijk boven. Van de Vrouwentoren liep men via de brug naar de Mannentoren en vervolgens daalde men af naar de kerk zelf. Daar kon men het interieur bekijken al dan niet aan de hand van de audiotour, opgesteld door 'Het Grootste Museum van Nederland'. Dit was een initiatief van het Catharijne Convent te Utrecht, ondersteund door de Bank Giro Loterij met de bedoeling monumentale kerken met een bijzonder interieur en vaak met veel kunstschaten te ontsluiten voor een groot publiek. Daarbij zijn op dit moment zeventien kerken verspreid over heel Nederland aangesloten. Het heeft er mede toe geleid, dat de kathedraal nu elke dag te bezichtigen is. De Klim trok 81.000 betalende bezoekers. Daarvan kwamen er 40.000 uit Haarlem. Dat betekent, dat een kwart van de Haarlemmers de kerk bezocht hebben.

Officieel einde van de restauratie; European Heritage/Europa Nostra Award

In de loop van 2019 kwam het einde van de restauratie in zicht, ook al was nog niet alles gereed. Het was nog niet gelukt om de uitbreiding van het KathedraalMuseum een forse stap verder te brengen. Ook de op zich nog goed functionerende tijdelijke invalide-toegang kon nog niet door een definitieve worden vervangen, hoewel daar al een omgevingsvergunning voor was afgegeven. En rond de processie-uitgang was het bepaald niet plezierig om te vertoeven.

Intussen werd op 21 mei bekend, dat de restauratie van de kathedraal was beloond met de prestigieuze European Heritage/ Europa Nostra Award. In het juryrapport werd opgemerkt, dat 'de jury de holistische benadering prijst, die het restauratieteam heeft gehanteerd. Het team realiseerde zich, dat alleen op basis van onderzoek een juiste interpretatie kan worden verkregen van verborgen elementen van de decoratie, welke in hoge mate symbolisch bepaald waren.' Een laatste element van het project dat de jury zeer gewaardeerd heeft, is de toevoeging van nieuwe kunstuitingen op daarvoor door de architect aangegeven plekken. De jury prees dit 'als een dynamisch element van het project, waardoor verbreding werd gegeven aan een al bestaand respectvol Gesamtkunstwerk'. Aan de uitreiking van deze prijs waren twee ceremonies verbonden: een landelijke en een internationale. De landelijke bijeenkomst vond op 11 oktober 2019 plaats in de kathedraal, de internationale op 29 oktober in Théâtre du Chatelet in Parijs. De landelijke bijeenkomst diende tevens als de afsluiting van de restauratie. Dit geschiedde in aanwezigheid van onder meer de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, mevrouw mr. drs. Ingrid van Engelshoven en de burgemeester van Haarlem, drs. Jos Wienen. Gezamenlijk onthulden zij onder toeziend oog van de beide bisschoppen en vele gasten de plaquette, behorende bij de European Heritage Award, bij de hoofdingang van de kerk, het eerste door de Europese Unie onderscheiden monument in Haarlem.

Daarmee kwam een einde aan een langdurig en intensief restauratieproject.

Met dank aan allen die foto's hebben geleverd o.a. Bibiana Massaro, Alexander Numan, Gerjon Rooker, Schakel en Schrale B.V. en Van Hoogevest Architecten. Ook onze dank aan alle fotografen die wij niet konden achterhalen.

Noten

1. Zie uitvoeriger over dit onderwerp: Antoon Erfteijer, *Lichtbeelden. Glas in lood van Jan Dibbets in de Nieuwe Bavo Haarlem*, Haarlem 2016.
2. Bernadette van Hellenberg Hubar, *De Nieuwe Bavo te Haarlem. Ad Orientem- Gericht op het Oosten*, Zwolle 2017, pp. 216-217.
3. idem als onder 2, pp. 20 en 21 alsmede hoofdstuk 5.
4. Michel Bakker e.a., *Ridder en Mysticus. Han Bijvoet (1897-1975) kunstschilder te Haarlem*, Haarlem 2017.
5. Louk Tilanus e.a., *Geloof in beeld, Mari Andriessen (1897-1979) beeldhouwer te Haarlem*, Haarlem 2018.
6. Zie noot 2.